

АЛИШЕР НАВОИЙ “ХАМСА”ДА ҚАНЧА СЎЗ ҚЎЛЛАГАН?

УМАРОВ ЭРГАШ

Филология фанлари доктори, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти

Аннотация. Мазкур мақолада “Хамса”нинг уч достонида Алишер Навоий қўллаган сўз ва иборалар, уларнинг шакл-шамойили, миқдори, қайси байтда неча марта ишлатилганлиги аниқ кўрсатиб берилган. Алишер Навоий форсийгўй шоирлардан фарқли ўлароқ ўз асарларида нафақат араб-форс, балки мумтоз ўзбек тилидаги сўزلардан унумли фойдаланганлиги сабабли унинг сўз бойлиги ниҳоятда катта. Бу шарқ адабиётида ўзига хос феномен. Ушбу конкорданс келгусида изланувчи ва тадқиқотчиларга Алишер Навоий маҳорати бўйича жуда кўп янги мавзуларга йўл очади.

Таянч сўз ва иборалар: “Хамса”, конкорданс, сўз бойлиги, девон, мумтоз ўзбек тили, “Шоҳнома”, қомус.

Аннотация. В данной статье чётко выражены слова и обороты, употреблённые Алишером Навои в трех поэмах «Хамсы», их формы, количество, и то, сколько раз они употреблены в определенном бейте. По причине того, что в отличие от персоязычных поэтов Алишер Навои пользовался в своих произведениях не только арабско-персидскими словами, но и словами классического узбекского языка, его словарный запас является очень большим. Это специфический феномен в восточной литературе. В дальнейшем этот конкорданс откроет дорогу многим новым темам по мастерству Алишера Навои для научных исследователей.

Опорные слова и выражения: “Хамса”, конкорданс, словарный запас, диван, классический узбекский язык, “Шахнама”, словарь.

Summary. In this article was shown the words and phrases which Alisher Navoi used in three poems of Khamsa, their forms, number and their quantity of using in every couplet. Distinguished feature of Navoi from other Persian poets is that he used besides Arabic and Persian words the ancient Uzbek words too. That's why he is a special phenomenon in oriental literature.

Keywords and expressions: “Khamsa”, concordance, word reserve, divan, classical Uzbek language, “Shakhnama”, vocabulary.

Алишер Навоийнинг “Хамса” асари – ўзбек халқининг миллий ғурури, ифтихори. Унда мумтоз ўзбек тилининг ноёб сўз бойлиги акс этган. Афсус, ушбу асар тилшунослик, айниқса, сўз бойлиги жихатдан чуқур ўрганилмаган. Ушбу бешликда қанча сўз ва ибора ишлатилганлигини билмаймиз. Ваҳоланки, Ҳофиз Шерозий “Девон”и, Фирдавсий “Шоҳнома”си, Хусрав Дехлавий асарлари конкорданси жами сўз бойлиги ўрганилган. Уларнинг электрон дисклари дунёда машҳур. Конкорданс – у ёки бу ижодкор ишлатган жами сўз ва иборалар йиғиндиси бўлиб,

у адибларнинг сўз қўллаш маҳорати ҳақида нафақат олимлар, балки кенг халқ оmmasига турфа хил маълумотлар беради. Ўзбек мумтоз тилидаги ушбу бўшлиқни тўлдириш мақсадида Тошкент давлат шарқшунослик институти профессорлари Абдурахим Маннонов, Аҳмаджон Қуронбеков ва Муҳаммаджон Имомназаровлар 2012 йилдан бошлаб **Ф-1-135** “Алишер Навоий асарлари конкордансининг илмий-услубий тадқиқи” давлат гранти асосида “Хамса” достонлари конкорданси бўйича иш олиб бормоқдалар. Конкорданс тузувчилар “Хамса”ни танлаганликлари бежиз эмас. Сабаби ушбу бешликда Хуросон ва

Мовароуннахр ўзбеклари тилида қўлланиб, аммо мумтоз қомусларда акс этмаган сўз ва иборалар қўлланилган. Олимлар конкорданс тузишда тўртта муҳим манбага суянганлар: 1) Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари марказида сақланаётган “Хамса”нинг Абду-жамил хаттот томонидан кўчирилган ноёб нусхасига; Ушбу нусха шоирнинг ҳаётлик пайтида Ҳиротда кўчирилган бўлиб, навоийшунос олимларнинг фикрича, унга шоирнинг назари тушган; 2) Алишер Навоий дostonларининг йирик матншунос Порсо Шамсиев томонидан тузилган танқидий матнига; 3) Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт ва Қўлёзмалар институти олимлари томонидан **1987–2003** йилларда тайёрланган **20** жилдлик мукамал асарлар тўпламига; 4) Ғафур Ғулом нашриёти томонидан **2011** йилда нашр этилган шоирнинг **10** жилдлик тўла асарлар тўпламига. Конкорданс тузишда олимларнинг икки нашр, икки арабий ёзувдаги манбага асосланганликлари тўғри бўлган. Сабаби шубҳали жойларда манбалар бир-бирини тўлдирди, тузатади.

Ҳозирга қадар олимлар “Ҳайрату-л-аброр”, “Фарҳод ва Ширин” ва “Лайли ва Мажнун” дostonларининг конкордансини тузиб нашр қилдилар. Уларнинг ҳисоб-китоби бўйича **4050** байтли “Ҳайратул аброр”-да **12 155** та, **5834** байтли “Фарҳод ва Ширин”-да **14 445** та, **3669** байтли “Лайли ва Мажнун”-да **9994** та, уч дostonда қайтариқлари билан жами **36 594** та сўз ва ибора ишлатилган. Ушбу мақолада ўқувчилар конкорданс ҳақида тўлиқ тасаввур қилишлари учун “Ҳайрату-л-аброр”га кенгроқ тўхталиб ўтамиз. “Ҳайрату-л-аброр” конкорданси тилшунос, матншунос, адабиётшунос, хуллас, шоир ижоди билан қизиқувчи ҳамма кишиларга кўплаб маълумотлар беради. Биз улардан фақат тилшунослик ва адабиётшуносликка оид икки масала ҳақида **умумий** фикр билдирмоқчимиз. Олимларнинг ҳисоб-китобларига кўра “Ҳайрату-л-аброр” дostonи

*Бисмллоҳир раҳмонир раҳим,
 Риштага чекти неча дурри ятим дан то*

*То ани кўп-кўп олибон сипқорой
 Кўп-кўп ичиб, бир дам ўзимдин борайгача*

жами тўрт минг эллик (4050) байтни ташкил қилади. Унда ҳаммаси бўлиб ўн икки минг бир юз эллик бешта (12155) сўзшакл ва ибора ишлатилган.

Ушбу рақам Навоий ўз асарларида йигирма олти минг ўттиз бешта (26035) сўз ишлатган деган маълумотга танқидий ёндашиш кераклигини кўрсатади. Чунки биргина “Ҳайрату-л-аброр”-да ўн икки мингдан ортиқ сўзшакл ишлатилган бўлса, шоирнинг 30 та асарида ундан ортиқ сўз ишлатилганлиги исботга муҳтож эмас. Масаланинг диққатига сазовор томони шундаки, ушбу тадқиқотда дostonдаги сўзларнинг ҳамма шакллари қайд қилинган. Масалан, **рақам** сўзининг **рақами, рақамингдин, рақамидин, рақамикаш** шакллари алоҳида-алоҳида кўрсатилган. Унда сўз ва иборадан ташқари **ва, у, ки, ё, ёки, агар, гарчи, на, то, била, учун** каби боғловчи, кўмакчи, ундовлар ҳам алоҳида ҳисобга олинган. Конкордансда ҳар бир сўз ва кўшимчанинг неча марта, қайси байтда ишлатилганлиги аниқ кўрсатилган. Масалан, **қатил** сўзи дostonнинг 37-бобининг бешинчи, 47-бобининг 94, 60-бобининг 39-байтида жами уч марта учрайди. **Сўрди** феъли 23-бобининг 1-байтида 1 марта қайд қилинган. **Сўнгак** сўзи ҳам 38-бобининг 48-байтида бир марта учрайди. Исmlардан **кўнгил** – 57, **душман** – 3, **мехр** – 53, **йўл** – 54, **тенгри** – 32, **киши** – 91 марта ишлатилган.

Сонлардан энг кўп **бир** сўзи 325 марта учрайди. **Ўттиз** сўзи 2 марта, **қирқ** сўзи саккизинчи боб сарлавҳаси ва 24, 54-бобларда жами уч марта ишлатилган. Олмошлардан энг кўпи **ул** – 602 марта, **анга** 361 марта қайд қилинган. **Тез** равиши 20 марта учрагани ҳолда, **аста** сўзи учрамайди. **Эй** ундови – 58, **йу** юкламаси – 114, **учун** – 121, **дурур** кўшимчаси – 179, **ки** 887 марта ишлатилган.

Олимлар сўз вариантларини ҳам алоҳида сўз сифатида берганлар. Масалан, **билан** алоҳида, **била** алоҳида берилган. **Икки** сўзи **ики** шаклида ҳам қайд қилинган. Ушбу статистик маълумотлар Навоийнинг сўз қўллаш

махорати, дostonнинг услубини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга.

Тадқиқотдаги яна бир катта янгилик – дostonдаги тўрт минг эллик байт арузга туширилган. “Ҳайрату-л-аброр”нинг аруз вазнидаги матни аруз, умуман, шеър билан шуғулланувчилар учун янги маълумотлар беради ва кейинги изланишларга йўл очади. Агар араб, форс сўзларида унлиларнинг узун-қисқалигини аниқлаш олимларда унчалик қийинчилик туғдирмаган бўлса, туркий сўзлардаги узун-қисқаликни аниқлаш улардан изланишни талаб этган. “Ҳайрату-л-аброр” конкордансини тузувчилар туркий сўзлардаги узун-қисқаликни аниқлашда дostonни арузнинг **сарийи мусаддаси матвий** вазнида ёзилганлигига, шунингдек, шоирнинг “Муҳокамату-л-луғатайн”даги туркий сўзлардаги чўзиқ унлилар ҳақидаги маълумотларига асосланганлар. Дostonларни ўзаро қиёслаш асосида айрим маълумотлар олиш мумкин. Чунончи, “Лайли ва Мажнун”да **9994** та сўз ва иборадан айримлари бир, бошқалари кўп марта учрайди. Масалан, **ора** сўзи **153** марта учрагани ҳолда, **барқ** **12** марта, **бари** **13** марта, **бориб**, **борлик**, **барс**, **борур** сўзлари бир мартадан ишлатилган. Шоир асарларидаги асосий луғат фондини аниқлашда **ора**, **барқ**, **бари** сўзлари ҳам **бориб**, **борлик**, **барс** каби бир сўз қаторида ҳисобга олинишини инобатга олсак, дostonдаги асосий сўзлар миқдори беш минг атрофида бўлиши мумкин. Худди шундай фикрни “Ҳайрату-л-аброр” ва “Фарҳод ва Ширин” дostonига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Ушбу дostonлардаги сўз ибораларни ўзаро қиёслаш натижасида ўхшаш ва ўзига хос хусусиятлари кўзга ташланади. Аммо ўхшаш хусусиятлар кўпроқ. Чунончи, **орзу** сўзи икки дostonда учрайди, аммо турли нисбатда. “Ҳайрату-л-аброр”да **4** марта, “Лайли ва Мажнун”да **2** марта, “Фарҳод ва Ширин”да учрамайди. Бу олмоши ҳам дostonларда кўп учрайди. Биринчи дoston “Ҳайрату-л-аброр”да **391** марта, иккинчи дoston “Фарҳод ва Ширин”да **1065** марта, учинчи дoston “Лайли ва Мажнун”да **669** марта. **Кўк** сўзи “Ҳайрату-л-аброр”да **30**

март, “Фарҳод ва Ширин”да **31** марта, Лайли ва Мажнун” **21** марта. Дostonдаги ўзига хосликларни арабий, форсий ва ўзбекча сўзларнинг турли миқдорда ишлатилишида ҳам кўриш мумкин. “Ҳайрату-л-аброр”да арабий, форсий сўз ва иборалар кўп учрайди. Буни дostonнинг фалсафий-дидактик мазмуни билан изоҳлаш мумкин. “Фарҳод ва Ширин”да ушбу сўзлар нисбатан кам ишлатилган. Сабаби шоир унда Шарқ халқлари оғзаки ва ёзма адабиётидан кенг фойдаланган. “Лайли ва Мажнун”да иккала дostonга қараганда ўзбекча сўзлар кўп учрайди. Қуйидаги байтда Мажнун отасининг нутқи асосан ўзбекча сўзлардан иборат:

*Кўксум ярасини сўкма мунча,
 Бағрим қонини тўкма мунча.
 Оч тўйгазибон ялангни ёптим,
 Ўлдим деганимда сени топтим.*

Гарчи ушбу хайрли ва зарур иш ниҳоясига етмаган бўлса-да, конкорданс тузувчиларнинг маълумотларига қараганда, қолган икки дoston “Сабъаи сайёр” ва “Садди Искандарий”да камида **25 000** та сўз ва ибора ишлатилган. Демак, “Хамса”да қайтариклар билан **60 000** дан ортиқ сўз ва ибора ишлатилган. Агар бу рақамнинг ярмиси қайтарикка чиқиб кетганда ҳам Алишер Навоий “Хамса” ёзишга киришганда **30 000** дан кам бўлмаган сўз ва ибора захирасига эга бўлганлиги ҳақидаги маълумотга эга бўлаемиз. Бу рақам Алишер Навоий 1483–1484 йиллар “Хамса” ёзаётганида хотирасида **30 000** дан ортиқ сўз ва иборалар бўлганлигини кўрсатади. Агар ушбу **30 000** сўзнинг аксарияти икки маъноли эканлигини ҳисобга олсак, шоир **60 000** маънони ёдида сақлаганлиги маълум бўлади. Бу ҳар қандай ижодкорга насиб қилавермайдиган фавкулудда ноёб ҳодиса. Савол туғилади. Агар беш дostonдан иборат “Хамса”да қайтариксиз **30 000** дан ортиқ сўз ва ибора ишлатилган бўлса, шоирнинг қолган **25** асарида қанча сўз ишлатилган?! Афсуски, ҳозирча бу саволга жавоб бера олмаемиз. Сабаби қолган асарларнинг конкорданси тузилмаган. Аммо бир нарса аниқ. Шоир ўз асарларида араб, форс ва ўзбек сўз ва ибораларидан кенг фойдаланган. Агар Фирдавсий,

Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомийлар ўз асарларида асосан араб ва форсий сўз ва иборалардан фойдаланган бўлсалар, Алишер Навоий уч тил: араб, форс ва ўзбек тили сўз бойлигидан унумли фойдаланган. Шу сабабли унинг сўз бойлиги Ҳофиз Шерозий, Фирдавсий, Хусрав Дехлавийникига караганда катта. Чунончи, Ҳофиз Шерозий “Девон”ида бор йўғи 7227 та сўз ва ибора ишлатилган. Шарқ адабиётида сўз бойлиги жиҳатдан Алишер Навоийга тенг келадигани йўқ. У ўзига хос феномен. Ушбу тадқиқот туркий халқларга, туркшунослик фанига Алишер Навоийнинг сўз бойлиги ҳақида аниқ маълумот беради.

Мумтоз ўзбек тили ва адабиёти билан шуғулланувчи олимларнинг ишини анча енгиллаштиради. Янги-янги мавзулар учун йўл очади. Айниқса, бакалавр ва магистрантлар учун турли йўналишда илмий иш олиб боришлари учун қулайликлар яратади. Биз тилшунослар шу вақтгача оғизда Навоий

буюк шоир, буюк адиб деб келдик. Амалда эса сўз қўллаш маҳорати, сўз бойлиги жиҳатдан унинг буюклигини кўрсата олмадик. Энди ушбу конкорданс ва келгусида шу йўналишдаги ишлар билан шоирнинг сўз бойлиги соҳасида буюклигини кўрсатиш имконияти туғилди. Уч дoston конкорданси асосида ҳозирданок айтиш мумкинки, Алишер Навоий сўз қўллаш жиҳатдан Шарқда ўзига хос феномен. Ушбу конкордансда аруз вазнига туширилган дoston матнлари ишнинг аҳамиятини янада оширган.

Конкорданс тузувчиларнинг режалари катта. Улар ҳар бир дostonни алоҳида-алоҳида дисқларга олиш, шу йўл билан “Хамса”ни кенг халқ оmmasига таништиришни режалаштирганлар. Шунда истаган киши хоҳлаган дoston билан чуқурроқ танишиб, ўзига зарур бўлган маълумотни олиш имкониятига эга бўлади. Мақола охирида тузилган конкордансдан айрим намуналар келтирамиз.

“Ҳайрат-ул-аброр” конкордансидан намуналар:

T/p	Сўзлар Words	Частота Frequency	Боб рақами / Байт рақами Chapter / Couplet
1	ʾabdullāh	1	53/0;
2	ʾabdullāhga	1	7/0;
3	ʾabdullāhi	2	29/0; 29/2;
4	ʾabduraḥmān	1	13/0;
5	ʾabīri	1	28/65;
6	ʾadad	6	12/15; 12/16; 20/10; 22/14; 44/68; 44/68;
7	ʾadaddin	3	54/62; 56/56; 58/18;
8	ʾadadin	1	56/51;
9	ʾadadī	1	3/18;
10	ʾadam	19	3/0; 3/11; 4/13; 4/19; 4/24; 5/0; 11/36; 13/64; 14/4; 18/0; 18/13; 22/35; 36/91; 36/105; 54/102; 54/104; 56/18; 60/40; 62/32;
11	ʾadamdin	2	4/2; 5/15;
12	ʾadamnī	1	18/14;
13	ʾadālat	2	27/6; 27/34;
14	ʾadālatlari	1	26/0;
15	ʾadāvat	1	30/3;
16	ʾadīm	1	22/53;
17	ʾadīm-ul-misl	1	58/0;
18	ʾadl	29	5/33; 5/33; 20/40; 26/92; 26/104; 27/5; 27/10; 27/24; 27/30; 27/36; 27/39; 27/40; 27/40; 27/41; 58/107; 58/107; 58/109; 58/113; 59/30; 59/34; 59/37; 60/60; 60/61; 60/61; 60/63; 60/65; 60/65; 60/66; 62/75;
19	ʾadlga	1	58/110;

20	'adli	3	27/7; 58/0; 60/64;
21	'adliğa	1	58/105;
22	'adlin	1	49/4;
23	'adlini	1	33/13;
24	'adliniņ	1	27/0;

“Фарход ва Ширин” конкордансидан намуналар:

T/p	Сўзлар Words	Частота Frequency	Боб рақами / Байт рақами Chapter / Couplet
1	'adaddā	2	28/21; 52/21;
2	'adaddin	5	11/21; 12/74; 28/5; 38/29; 40/14;
3	'adadliġ	1	21/16;
4	'adadsiz	5	15/4; 16/97; 19/12; 25/20; 25/77;
5	'adam	17	2/12; 3/0; 3/1; 3/9; 10/42; 12/0; 18/0; 20/0; 25/0; 28/0; 41/67; 43/84; 45/31; 48/82; 49/28; 51/87; 3/0;
6	'adamğa	1	38/43;
7	'adami	2	3/0; 43/0;
8	'adammen	1	49/188;
9	'adamvār	1	46/97;
10	'adālat	4	10/7; 11/18; 41/106; 53/78;
11	'adāvat	1	40/2;
12	'adl	1	52/162;
13	'adli	1	50/69;
14	'adlidin	1	52/162;
15	'adliņa	1	3/39;
16	'aduv	2	10/25; 11/46;
17	'aduvdin	1	10/46;
18	'aduvğa	1	50/101;
19	'aduvniņ	3	11/44; 44/79; 53/81;
20	'adūvdin	1	41/62;
21	'afāallah	1	44/14;
22	'afv	5	46/106; 49/47; 49/47; 50/139; 50/139;
23	'afvuņ	1	54/116;
24	'afvuņgā	1	54/113;
25	'ahd	5	25/10; 31/51; 40/27; 52/146; 52/149;
26	'ahdupaymān	2	45/41; 52/141;
27	'ajab	23	2/19; 7/22; 14/33; 17/82; 19/34; 20/37; 23/101; 27/46; 27/67; 31/108; 31/153; 35/153; 36/23; 36/99; 39/54; 44/90; 46/22; 50/11; 50/129; 51/9; 51/73; 52/19; 54/113;
28	'ajabdin	1	31/108;
29	'ajabdur	3	4/10; 4/10; 13/29;
30	'ajabliq	1	7/20; 14/33;

“Лайли ва Мажнун” конкордансидан намуналар:

T/p	Сўзлар Words	Частота Frequency	Боб рақами/Байт рақами Chapter / Couplet
1	ʔabīridin	1	35/112;
2	ʔadad	2	6/31; 30/26;
3	ʔadadda	1	28/20;
4	ʔadaddin	1	21/46;
5	ʔadam	8	1/4; 1/6; 4/32; 7/57; 10/0; 17/47; 19/66; 27/48;
6	ʔadamda	1	27/29;
7	ʔadamni	1	1/6;
8	ʔadāvat	1	22/0;
9	ʔadāvatinini	1	21/85;
10	ʔadl	6	7/76; 8/6; 8/7; 8/14; 37/49; 37/56;
11	ʔadli	3	7/17; 7/68; 8/14;
12	ʔaduvdek	1	9/42;
13	ʔaduvga	4	22/56; 23/0; 23/19; 25/58;
14	ʔafv	3	4/94; 33/77; 38/95;
15	ʔaʔab	15	5/7; 10/42; 10/60; 12/43; 14/17; 16/38; 17/99; 21/90; 23/11; 23/47; 24/3; 25/133; 27/63; 31/101; 34/59;
16	ʔaʔabdur	2	1/50; 14/51;
17	ʔaʔam	1	9/79;
18	ʔaʔamda	1	9/79;
19	ʔaʔīb	1	35/57;
20	ʔaʔz	5	2/0; 19/6; 21/49; 24/18; 30/8;
21	ʔaʔziḡa	1	2/6;
22	ʔaʔzini	2	2/8; 2/8;
23	ʔaksi	1	23/31;
24	ʔaksini	1	13/67;
25	ʔalam	2	13/16; 13/46;
26	ʔalamkaš	1	32/35;
27	ʔalamlar	1	13/41;
28	ʔalam irāzi	1	7/16;
29	ʔala-nnūr	1	6/17;
30	ʔalāmat	1	37/37;
31	ʔamāma	1	22/49;

**ТАСАВВУФГА ОИД ТЕРМИНЛАРНИ ТАСНИФЛАШ ВА
ЛУҒАТЛАРДА ҚАЙД ЭТИШ МУАММОЛАРИ**

ВОҲИДОВ АВАЗ

Филология фанлари номзоди, доцент, ТошДШИ

Аннотация. Мақолада Марказий Осиё халқлари адабий тилларида қўлланилган тасаввуф терминларининг моҳияти, уларнинг шаклланиши омиллари ва босқичлари ҳақида маълумот берилади. Муаллиф Алишер Навоийнинг “Насойиму-л-муҳаббат” асаридан олинган мисоллар асосида тасаввуф терминларини таснифлаш ва луғатларда акс эттиришига оид масалаларни ўрганишининг илк натижалари билан ўқувчиларни таништиради.